

Лариса ЖУРАВЛЬОВА,
orcid.org/0000-0002-4007-1140
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи,
соціальної педагогіки та дошкільної освіти
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Україна) zuravlovalarisa@gmail.com

ПОРУШЕННЯ ПСИХОМОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ДИСГРАФІЄЮ

У статті розглянуто проблему порушення мовленнєвого розвитку учнів молодшого шкільного віку з дисграфією. Зазначено, що сучасний і перспективний аспект вивчення питання структури мовленнєвого дефекту в дітей із порушенням мовлення визначається тісним зв'язком процесів розвитку мовленнєвої та пізнавальної діяльності дитини, співвідношенням мовлення й мислення в процесі онтогенезу. Зауважено, що мовленнєвий розвиток безпосередньо пов'язаний із психічним розвитком у цілому, тому найбільш часто в дитини мають місце змішані порушення психомовленнєвого розвитку. Наголошується на тому, що підвищення ефективності та якості навчання дітей молодшого шкільного віку полягає у своєчасному виявленні й усуненні недоліків усного та писемного мовлення.

Ключові слова: психічний розвиток, мовленнєвий розвиток, учні молодшого шкільного віку, дисграфія.

Larysa ZHURAVLIOVA,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of Social work,
Social Pedagogics and Preschool Education
(Melitopol, Ukraine) zuravlovalarisa@gmail.com

BREACHES MENTAL AND SPEECH DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN WITH DYSGRAPHIA

This article consists of problems of the speech development of primary schoolchildren with dysgraphia. We can see that the modern and perspective aspect of studying the question of the structure of the speech defect in children with speech impairment is determined by the connection between the processes of development of speech and cognitive activity of the child, the relation of speech and thinking in the process of ontogenesis. It is noted that speech development is directly related to mental development in general, therefore the most often the child has a mixed violations of mental and speech development. Analysis of literary sources shows that in children with a mental and speech impairment, the immaturity of higher nervous processes is accompanied by slowing down and low efficiency of the processing of sensory information, the deterioration of decision-making processes, and the inadequacy in choosing a behavior strategy, which in general reduces their adaptive abilities. The proper understanding of the structure of the speech defect, its causes, different ratios of primary and secondary disorders is necessary for choosing the most effective methods of correction and for preventing complications in school education. So, timely detection of the reasons for the failure of children with a violation of the letter in the elementary school, a clear definition of the differential features and mechanisms of violations, their distinction from other, non-specific errors are extremely important for the development of the student's personality, to ensure his success and viability in society, as well as for the corrective activities, development of a holistic system of work aimed at correcting these violations and preventing school maladaptation in general. The transition to new educational standards, modern requirements to the level of knowledge, skills and abilities of primary school students, on the one hand, and an increase in the number of children with deviations in speech development, on the other determine the importance and importance of the problem of comprehensive diagnosis and correction of speech development of primary schoolchildren with dysgraphia. It was emphasized that the increase of the efficiency and quality of education for children of the primary schoolchildren is to timely identify and eliminate the shortcomings of oral and written speech.

Key words: mental development, speech development, primary school children, dysgraphia.

Постановка проблеми. Мовленнєвий розвиток учнів молодшого шкільного віку – одне з ключових завдань сучасної початкової школи. Його актуальність визначається соціальною значущістю проблематики, що зумовлює важливість формування комунікативної компетенції в молодших школярів, яка передбачає оволодіння всіма видами мовленнєвої діяльності та культурою мов-

лення й створює фундамент для освіти протягом усього життя. Розвинене мовлення сприяє здобуттю міцних і ґрунтовних знань, а також цілісному й гармонійному розвитку особистості.

Як відомо, початок навчання в школі неминуче призводить до різкої зміни всього способу життя дитини й висуває серйозні вимоги до її фізичного та психічного здоров'я. Успішність навчання

багато в чому залежить від урахування закономірностей дитячого розвитку, зокрема мовленнєвого, адже зі збільшенням навчальних навантажень у школярів можуть виникати певні труднощі під час засвоєння шкільних предметів.

Аналіз досліджень. Сьогодні про важливість вивчення мовленнєвого розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку свідчать численні дослідження науковців (В. Бадер, А. Богуш, М. Вашуленко, Н. Гавриш, Р. Лалаєва, О. Логінова, Л. Парамонова, О. Савченко, Т. Ладиженська, О. Смовська, Л. Спірова, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.).

Проблема мовленнєвого недорозвитку висвітлюється в сучасних наукових дослідженнях (О. Гопіченко, Н. Голуб, Г. Каше, Р. Левіна, І. Мартиненко, Є. Соботович, В. Тищенко, Т. Туманова, Т. Філічева, Г. Чиркіна, М. Шеремет, С. Шаховська тощо). Ученими розкриваються особливості дітей, які мають мовленнєве недорозвинення первинного генезу (О. Гопіченко, Б. Гріншпун, Е. Данілавічуте, Р. Левіна, І. Марченко, Т. Кобилякова, Є. Соботович, Т. Туманова, Т. Філічева, Н. Чередніченко, Г. Чиркіна), а також особливості мовленнєвої діяльності дітей із загальним недорозвитком мовлення (далі – ЗНМ) що пов'язані із системними мовленнєвими порушеннями й мають вторинне походження (О. Грибова, І. Мартиненко, І. Марченко, О. Павлова, Л. Соловійова, В. Тищенко, Є. Федосєєва, Т. Фотекова й ін.).

Мета статті – визначити та проаналізувати сучасний стан проблеми порушень психічного та мовленнєвого розвитку учнів молодшого шкільного віку з дисграфією.

Виклад основного матеріалу. Здоров'я дитини, її соціально-психологічна адаптація, нормальне зростання й розвиток визначаються переважно середовищем, у якому вона живе. Для дітей молодшого шкільного віку цим середовищем є школа, оскільки 70% активного часу учнів пов'язано саме з нею. Домінантність оволодіння знаннями спричиняє різке перенапруження життєво важливих систем організму й негативно позначається на стані здоров'я учнів (Коцур та ін., 2011; Полька, 2008).

Якісні знання, які дітям необхідно набутися в школі, закладаються на початку шкільного навчання, проте рівень мовленнєвого розвитку першокласників не завжди відповідає вимогам, які висуває дітям школа (Журавльова, 216: 101–107). Із кожним роком кількість дітей, які не готові до шкільного навчання, в аспекті мовленнєвого розвитку неухильно збільшується. На думку О. Бочарової, розлади мовлення займають значне місце серед форм нервово-психічної пато-

логії, їх поширення досягає 7% серед дітей різного віку.

У дітей із порушеннями мовлення спостерігаються значні труднощі набуття навичок зв'язного контекстного мовлення, що зумовлено недорозвиненістю різних компонентів мовної системи (фонетико-фонематичних, лексичних, граматичних). Порушення фонематичного сприйняття призводить до того, що дитина не сприймає на слух близькі за звучанням або подібні за артикуляцією звуки мовлення. Її лексичний запас не поповнюється тими словами, до складу яких входять звуки, що важко розрізнити, а це зумовлює відставання в розвитку від вікової норми. Через це неможливо сформувати й граматичну будову мовлення. Багато прийменників або закінчень слів дитина не здатна сприйняти. Додаткові труднощі в оволодінні монологічним мовленням у дітей із порушенням мовлення можуть бути пов'язані зі вторинними відхиленнями в розвитку психічних процесів – сприйняття, уваги, пам'яті тощо (І. Марченко, В. Тищенко, Т. Філічева, О. Грибова, Є. Соботович та ін.). Отже, виникає цілий «ланцюг» порушень, серед яких – фонетико-фонематичні й лексико-граматичні, що й собі призводять до порушень письма та читання (Н. Голуб, Е. Данілавічуте, Л. Ефименкова, Н. Жукова, І. Лазарева, А. Ястребова, Р. Лалаєва й ін.).

Правильне розуміння структури мовленнєвої вади, причин, що її зумовлюють, різного співвідношення первинних і вторинних порушень необхідне для вибору найбільш ефективних прийомів корекції й для запобігання ускладненням у шкільному навчанні.

Сучасний і перспективний аспект вивчення питання структури мовленнєвого дефекту в дітей із порушенням мовлення визначається тісним зв'язком процесів розвитку мовленнєвої та пізнавальної діяльності дитини, співвідношенням мовлення й мислення в процесі онтогенезу (С. Конопляста, І. Мартиненко, Н. Разжавіна, Л. Переслені, Т. Фотекова, М. Шеремет, F. Campbell, C. Ramey).

На сучасному етапі розвитку логопедичної науки відхилення у формуванні мовлення розглядаються як порушення розвитку, перебіг яких відбувається за законами ієрархічної будови вищих психічних функцій.

Оскільки мовленнєвий розвиток безпосередньо пов'язаний із психічним розвитком у цілому, найбільш часто в дитини мають місце змішані порушення психомовленнєвого розвитку (О. Бочарова, С. Конопляста, І. Мартиненко, І. Марченко, Н. Разжавіна й ін.), хоча вони можуть з'являтися й ізольовано. Як зазначає О. Бочарова, у дітей із відхиленням у психічному та мовленнєвому роз-

витку незрілість процесів вищої нервової діяльності супроводжується вповільненням і низькою ефективністю перероблення сенсорної інформації, погіршенням процесів прийняття рішення, недостатністю у виборі стратегії поведінки, що в цілому знижує їх адаптивні здібності.

Порушення нервово-психічного розвитку відносять до особливої групи патологічних станів, в основі яких лежить не тільки пошкодження структур нервової системи, але й порушення їх морфофункціонального дозрівання в процесі онтогенезу. Клінічно це проявляється відставанням або аномаліями розвитку рухових, перцептивних, інтелектуальних і комунікативних функцій (Скворцов та ін., 2000: 12–15).

На думку вчених, дисграфія як специфічне порушення писемного мовлення зумовлена несформованістю мовленнєвої здатності й мовленнєвої компетенції й виявляється, як правило, у дітей із загальним недорозвитком мовлення або з порушеннями звуковимови (Н. Голуб, Д. Горбачова, Е. Данілавічуте, І. Лазарева, Р. Левіна, Н. Нікашина, Л. Спірова, В. Тарасун, Н. Чередніченко, А. Ястребова).

Л. Андрусишина, Т. Ахутіна, Л. Белякова, С. Грибова, Б. Гріншпун, Р. Лалаєва, І. Марченко, І. Мартиненко, З. Орфінська, Є. Соботович, Л. Халілова, С. Шаховська й ін. наголошують на тому, що в дітей із загальним недорозвитком мовлення спостерігається обмеженість когнітивних можливостей мови, недостатній динамізм сенсорно-перцептивних і мовленнєво-мисленнєвих процесів, що задіяні в організації мовленнєвої діяльності.

Сучасні вітчизняні науковці (Л. Андрусишина, І. Глущенко, О. Гопіченко, Е. Данілавічуте, Л. Бартенева, С. Коноплята, І. Марченко, І. Мартиненко, В. Тарасун, В. Тищенко, Л. Трофименко, Н. Чередніченко, М. Шеремет та ін.) стверджують, що категорія дітей із загальним недорозвитком мовлення є дуже неоднорідною групою. Однією з причин цієї неоднорідності є неоднаковий рівень розвитку пізнавальної діяльності дітей, що визначається відмінностями в ступені сформованості внутрішніх уявлень про навколишній світ.

На думку деяких учених (Л. Бартенева, Б. Гріншпун, О. Мастокова, І. Марченко, В. Орфінська, В. Тарасун, В. Тищенко, Л. Трофименко, Н. Чередніченко й ін.), лексико-граматичні труднощі в дітей із загальним недорозвитком мовлення зумовлені незрілістю психологічних передумов (низький рівень розвитку сприйняття, недостатність психічної активності, несформованість довільних форм пам'яті й уваги).

На особливості процесів пам'яті в молодших школярів із порушенням мовленнєвого розвитку, зокрема з дисграфією, звертають увагу російські вчені (В. Бугіотопулу, Н. Жукова, Л. Єфименкова, О. Мастокова й ін.), які вказують на знижену вербальну пам'ять, низьку продуктивність запам'ятовування. За даними досліджень (С. Шевченко, 1995; І. Кривов'яз, 1995 та ін.), у дітей, які мають мовленнєву патологію, обсяг усіх видів пам'яті (особливо слухомовленнєвої) менший, ніж у здорових дітей. До другого класу в дітей із порушенням мовлення показники різних видів пам'яті зростають, але не досягають тих значень, що характерні для школярів із типовим розвитком. Динаміка заучування слів також істотно відрізняється від тієї, що спостерігається в дітей із типовим розвитком. Дослідження Л. Шипіциної, яке передбачало аналіз запам'ятовування короткого оповідання, засвідчило, що лише 54,6% учнів першого класу з порушенням мовлення могли самостійно повторити оповідання, 27,3% – розуміли зміст і відповідали на запитання, а 18% учнів не змогли впоратися із завданням. У другому класі вже 80% дітей могли самостійно переповісти зміст оповідання, але 20% лише за навідними запитаннями надавали зміст тексту (Шипіцина, 1991: 16–22).

Для багатьох учнів із мовленнєвими порушеннями, крім нестійкої уваги, труднощів запам'ятовування вербального матеріалу й недостатньої сформованості розумових операцій, характерні також порушення в емоційно-вольовій сфері (млявість, емоційна збудливість) і мовленнєва інактивність (О. Мальцева, І. Кривов'яз та ін.).

Так, Л. Шипіцина, Л. Волкова (1993) наголошують на тому, що для учнів молодших класів із порушенням мовлення, на відміну від їхніх однолітків із нормальним мовленнєвим розвитком, характерні недостатньо врівноважені нервові процеси. Такі діти більше заглиблюються в себе, менше орієнтуються в колективі й важко адаптуються до шкільного життя; у них знижений тонус симпатичної нервової системи, більше виражені процеси, які загальмовують діяльність нервової системи. При цьому знижена також працездатність; у багатьох дітей домінують негативні емоції й спостерігається підвищена схильність до стресових станів.

Л. Божович (1979) зазначає, що порушення навчання внаслідок неповноцінної мовленнєвої діяльності й пов'язане із цим негативне емоційне самопочуття призводять до формування певних міжособистісних і міжгрупових відносин. Психолого-педагогічні дослідження доводять важливу роль спілкування з однолітками в процесі

формування особистості дитини та її взаємин з іншими дітьми (А. Маркова, І. Мартиненко, Л. Фомічова й ін.).

Затримка мовленнєвого спілкування, бідний словниковий запас та інші порушення позначаються на формуванні самосвідомості й самооцінки дитини, унаслідок чого в неї розвивається невпевненість у собі, негативізм (В. Голенко, І. Мартиненко, О. Таран, А. Ястребова й ін.). Підкреслимо, що відхилення в розвитку особистості дитини з порушенням мовлення певною мірою посилюють мовленнєвий дефект. Отже, порушується одна з головних функцій мовлення – комунікативна, що ще більше гальмує мовленнєвий розвиток.

Погіршення здоров'я сучасних молодших школярів, недостатність або нерівномірність розвитку в багатьох учнів вищих психічних функцій, що забезпечують готовність до оволодіння писемним мовленням, призводять до поширеності дитячої дисграфії, до великого розмаїття її етіопатогенетичних механізмів. Ми згодні з думкою О. Логинової, яка вказує на наявність у дитини з дисграфією цілого симптомокомплексу порушень, обмежувати який лише помилками на письмі не зовсім коректно (Логинова, 2004: 167). Дослідниця наголошує на тому, що такі поняття, як «мінімальна мозкова дисфункція», «психічний інфантилізм», «церебрастенія», «гіперактивність», «синдром дефіциту уваги», «психічна деривація», «шкільна дезадаптація», а також інші можливі розлади міцно увійшли в практику логопеда загальноосвітньої школи, проте майже не враховуються в сучасних документах, що регламентують роботу логопедів. Автор нагадує, що позитивний прогноз і ефективність роботи з дитиною багато в чому залежать від урахування її психофізіологічних особливостей (Волкова, Логинова, 2004).

М. Безруких, О. Крещенко з'ясували, що школярі 9–10 років із дисграфією та дислексією й мовленнєвим розвитком, що відповідає віковій нормі, мають труднощі вербально-логічного мислення й концентрації уваги, а також малий обсяг пам'яті.

О. Корнєв, А. Ястребова підкреслюють, що для дітей із дисграфією та дислексією характерна слабкість довільної організації розумової діяльності, недостатня сформованість передумов навчальної діяльності. Ці діти не можуть організувати свою діяльність для виконання навчального завдання, здійснити контроль за перебігом і результатом діяльності. У них спостерігається низька працездатність, уповільнений темп виконання завдань.

Труднощі в навчанні, зокрема й у навчанні письму й читанню, дослідники О. Лурія, Л. Цвет-

кова розглядають із позиції аналізу психологічної будови процесу засвоєння знань і набуття вмінь. Учені зауважують, що цей процес передбачає досить високий рівень розвитку різних пізнавальних процесів (уваги, пам'яті, слухового й зорового сприйняття), що дають змогу школяреві сприймати й утримувати знання, і прийоми, необхідні для ефективного набуття вмінь і навичок. До того ж процес набуття знань і вмінь є складною активною діяльністю, що має свою структуру. Ця діяльність передбачає постановку завдання, вибір стратегії діяльності й ухвалення низки рішень із прийняттям чи відхиленням тієї чи іншої операції. Така структура діяльності характерна для кожного акту опрацювання інформації, що доходить до учня. Якщо якась ланка цієї діяльності «випадає», то процес засвоєння знань і вмінь порушується, і вироблення потрібних навичок ускладнюється.

Таким чином, у процесі навчання в молодшого школяра можуть виникати неоднозначні труднощі. Для нього може виявитися складним подання вивченого матеріалу, що не відповідає його індивідуальному когнітивному стилю. Крім того, він може відчувати труднощі з опрацюванням матеріалу, застосовуючи недосконалі способи для набуття нових умінь і знань (Заїка, 1995). Тому порушення одного чи кількох компонентів діяльності, спрямованої на набуття вмінь і навичок, необхідних, зокрема для успішного опанування письма, також може спричинити виникнення дисграфії.

Будь-яке навчання пов'язане з внутрішньою зміною того, хто навчається. Когнітивні процеси зазнають глибоких змін, якщо вони опосередковуються особистісним фактором у процесі навчальної діяльності. У такому разі відбувається «об'єднання» особистості, тобто особистість «породжується» навчанням як видом діяльності (Веджетті, 2003).

Процес психічного розвитку молодшого школяра, на думку А. Сиротюк, повинен спиратися на гармонійну відповідність між психофізіологічними можливостями дитини й вимогами, що висуваються соціальним оточенням (Сиротюк, 2003: 26–28).

Навчання є складною пізнавальною діяльністю, що реалізується в процесі взаємодії різних мозкових структур. О. Бочарова, Ю. Коломієць, А. Сиротюк, Н. Сєдих, М. Шеремет та інші дослідники зазначають, що вчасність освіти й повноцінність функціональних систем становлять психофізіологічну основу вищих психічних функцій, психічних форм діяльності й успішності навчання дитини.

Індивідуальні відмінності в психічному розвитку дітей та їхній готовності до оволодіння письмом і всією навчальною діяльністю загалом дуже суттєві. На нашу думку, сучасному педагогові в процесі навчання необхідно враховувати ці відмінності й виявляти дітей, які потребують індивідуального підходу. Це підтверджується думкою Л. Гриневич, яка зазначає, що прийнятий 5 вересня 2017 р. новий Закон «Про освіту» ставить особливі вимоги до вчителів, зокрема початкової школи (Гриневич, 2017), на яких покладається відповідальність за належний рівень мовленнєвого розвитку дитини.

Проте у структурі сучасної початкової школи, її програмних вимогах, а також у масштабах класів із великою кількістю учнів (у разі відсутності статусу інклюзивного) виконати це завдання вчителю вкрай важко. Діти, що мають виражені, порівняно з іншими учнями, особливості сприйняття й переробки інформації, часто залишаються наодинці зі своїми труднощами, що поступово перетворюються на стійку неуспішність у навчальній діяльності, зокрема на письмі. О. Логінова, О. Корнев, А. Сиротюк та інші вчені акцентують увагу на тому, що в процесі навчання й корекції порушень розвитку необхідно враховувати психофізіологічні особливості дітей, адже в багатьох із них, зважаючи на індивідуальні особливості, спостерігається недостатнє (порівняно із середньовіковим) або дисгармонійне формування низки психічних функцій, які є важливими для опанування письма. Індивідуальні відмінності дітей, особливості їхньої психічної зрілості й психічної активності мало враховуються під час навчання учнів у початковій школі, наслідком чого можуть стати спочатку труднощі й відставання у формуванні письма, а згодом – і виникнення стійкої дисграфії.

Труднощі оволодіння навичками письма негативно позначаються на інтелектуальному й осо-

бистісному розвитку дитини; призводять до проблем у засвоєнні інших шкільних предметів, оскільки основою будь-якого навчання є усне й письмове опрацювання матеріалу.

Саме тому соціальна зумовленість удосконалення процесу навчання мови й мовлення та нові наукові досягнення в логопедії, психології, нейропсихології, психолінгвістиці й лінгводидактиці, запити педагогічної науки формують об'єктивну потребу осмислення концептуальних засад мовленнєвого розвитку молодших школярів, у яких однією з найпоширеніших причин труднощів навчання й неуспішності з окремих предметів є мовленнєві порушення, що вимагають серйозної роботи різних фахівців, зокрема корекційних педагогів, лікарів, учителів і психологів.

Висновки. Отже, вчасне виявлення причин неуспішності дітей із порушенням письма в початкових класах, чітке визначення диференціальних ознак і механізмів порушень, відмінність їх від інших, неспецифічних помилок надзвичайно важливі для розвитку особистості учня, для забезпечення його успішності й життєздатності в соціумі, а також для відповідної корекційної діяльності, розроблення цілісної системи роботи, спрямованої на виправлення цих порушень і запобігання шкільній дезадаптації загалом.

Перехід на нові освітні стандарти, сучасні вимоги до рівня знань, умінь і навичок учнів початкових класів, з одного боку, і збільшення кількості дітей, що мають відхилення в мовленнєвому розвитку, – з іншого зумовлюють важливість проблеми комплексної діагностики та корекції мовленнєвого розвитку дітей молодшого шкільного віку з дисграфією. Підвищення ефективності та якості навчання учнів молодшого шкільного віку закладів освіти передбачає своєчасне виявлення, попередження й усунення в них наявних недоліків усного та писемного мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Веджетти М. Сознание и самосознание: вклад А. Р. Лурия в современную когнитивную и общую психологию. А. Р. Лурия и психология XX века: сб. докладов. М.: Смысл, 2003. С. 22–28.
2. Гриневич Л. Один із найбільших викликів для інклюзивної освіти – навчити учителів та дітей жити в новій для себе реальності. URL: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/09/18/liliya-grinevich-odin-iz-najbilshix-viklikiv-dlya-inklyuzivnoyi-osviti/>.
3. Журавльова Л. Діти молодшого шкільного віку з мовленнєвими порушеннями у системі освіти. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 19: Корекційна педагогіка та психологія: зб. наук. праць. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 32. Ч. 1. С. 101–107.
4. Заика Е., Назарова Н., Маренич И. Об организации игровых занятий для развития мышления, воображения и памяти школьников. Вопросы психологии. 1995. № 1. С. 41–45.
5. Коцур Н., Гармаш Л., Товкун Л. Динаміка стану здоров'я учнів на першому році навчання у школі. Педагогіка здоров'я: зб. наук. праць всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. проф. О. Микитюка. Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2011. С. 120–123.
6. Логінова Е. Актуальные вопросы логопедии в изучении дисграфии, вопросы ее диагностики и коррекции. Изучение нарушений письма и чтения. Итоги и перспективы. М.: изд. МСГУ, 2004. С. 167–174.

7. Логинова Е. Нарушения письма. Особенности их проявления и коррекции у младших школьников с задержкой психического развития: учебное пособие / под ред. Л. Волковой. СПб.: «ДЕТСТВО-ПРЕСС», 2004. 208 с.
8. Полька Н. Стан здоров'я учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Доповідь від 04 грудня 2008 р.; прес-центр МОЗ України. К., 2008. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/pre_20081204_1.html.
9. Сиротюк А. Нейропсихологическое и психофизиологическое сопровождение обучения. М.: ТЦ Сфера, 2003. 288 с.
10. Скворцов И., Нефедова И., Матвеев Е. и др. Пато- и нейропсихологический мониторинг при нарушениях психоневрологического развития с использованием тестовых и компьютерных программ. Медицинская техника. 2000. № 3. С. 12–15.
11. Шипицина Л., Волкова Л., Крутикова Э. Комплексное исследование мнестической деятельности младших школьников с речевой патологией. Дефектология. 1991. № 2. С. 16–22.

REFERENCES

1. Vedzhetty M.. Soznanye y samosoznanye: vklad A. R. Luryia v sovremennuiu kohnytyvniuiu y obshchuiu psykholohiyu [Consciousness and self-awareness: AR Luria's contribution to modern cognitive and general psychology]. A. R. Luryia y psykholohiya XX veka: sbornik dokladov. AR Luria and psychology of the XX century: a collection. reports M. Smysl, 2003. pp. 22–28 [in Russian]
2. Hrynevych L. Odyn iz naibilshykh vyklykiv dlia inkliuzyvnoi osvity – navchyty uchyteliv ta ditei zhyty v novii dlia sebe realnosti [One of the biggest challenges for inclusive education is to teach teachers and children to live in a new reality for themselves]. Retrieved from <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2017/09/18/liliya-grinevich-odin-iz-naibilshix-vyklikiv-dlya-inklyuzivnoyi-osviti/> [in Ukrainian]
3. Zhuravlova L. Dity molodshoho shkilnoho viku z movlennievymy porushenniamy u systemi osvity [Children of junior school age with speech disorders in the education system]. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya № 19: Korektsiina pedahohika ta psykholohiia: [zb. nauk. prats] – Scientific journal of the M. P. Drahomanov NPU. Series No. 19: Correctional Pedagogy and Psychology: [collection. sciences works]. Kyiv. NPU imeni M. P. Drahomanova, 2016. Pp. 101–107 [in Ukrainian]
4. Zayka E., Nazarova N., Marenych Y. Ob orhanyzatsyy yhrovykh zaniaty dlia razvytyia myshleniya, voobrazheniya y pamiaty shkolnykov [About the organization of gaming classes for the development of thinking, imagination and memory of schoolchildren]. Voprosy psykholohyy. Questions of psychology. 1995. Pp. 41–45 [in Russian]
5. Kotsur N., Harmash L., Tovkun L. Dynamika stanu zdorovia uchniv na pershomu rotsi navchannia u shkoli [The dynamics of the health of students at the first year of schooling]. Pedahohika zdorovia – Pedagogy of health.. – Kharkiv. NPU imeni H. S. Skovorody, 2011. Pp. 120–123 [in Ukrainian].
6. Lohynova E. Aktualnye voprosy lohopedyy v yzuchenyy dyshrafyy, voprosy ee dyahnostyky y korrektsyy [Actual questions of speech therapy in the study of dysgraphia, questions of its diagnostics and correction]. Yzuchenye narusheni pysma y chteniya. Ytohy y perspektyvy – The study of violations of writing and reading. Results and prospects. M.: MSHU, 2004. Pp. 167–174 [in Russian]
7. Lohynova E. Narusheniya pysma. Osobennosti ykh proiavlenniya y korrektsyy u mladshykh shkolnykov s zaderzhkoi psykhycheskoho razvytyia [Violations of the letter. Features of their manifestation and correction in younger schoolchildren with a delay in mental development]. SPb. DETSTVO-PRESS, 2004. 208 p. [in Russian]
8. Polka N. Stan zdorovia uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Dopovid 04.12.2008 r. [State of health of students of general educational institutions. Report 04.12.2008]. Retrieved from http://www.moz.gov.ua/ua/portal/pre_20081204_1.html [in Ukrainian]
9. Syrotiuk A. Neiropsykhologicheskoe y psykhofyziologicheskoe soprovozhdenye obucheniya [Neuropsychological and psychophysiological accompaniment of training]. Moskva. TS Sfera, 2003. 288 p. [in Russian]
10. Skvorcov I., Nefedova I., Matveev E. i dr. Pato- i neiropsihologicheskij monitoring pri narusheniyah psihonevrologicheskogo razvitiya s ispol'zovaniem testovyh i komp'yuternyh programm [Pato-and neuropsychological monitoring for violations of psycho-neurological development using test and computer programs]. Medicinskaya tekhnika, 2000. Pp. 12–15 [in Russian]
11. Shipicina L., Volkova L., Krutikova E. Kompleksnoe issledovanie mnesticheskoy deyatel'nosti mladshih shkol'nikov s rechevoj patologiej [Comprehensive study of the mnesic activity of junior schoolchildren with speech pathology]. Defektologiya, 1991. Pp. 16–22 [in Russian]

Статтю подано до редакції 16.05.2018 р.